

Р.Ж. Есбалаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.
e-mail: roza-roza_78@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФОРМАЦИЯ КӨРІНІСТЕРІ

Әдебиет – кез келгеннің қалауымен жаңалық ендіре салатын орта емес. Әдебиет – қоғамның айнасы. Мақалада бір сюжеттің төңірегіне бірнеше сюжетті кіріктіріп контаминациялық тәсілмен ұлттың табиғатын, мінезін, салт-дәстүрін, болмысын бейнелейтін Т. Нұрмағанбетовтің «Ата қоныс», М. Мағауиннің «Қос ағаш», А. Алтайдың «Киллер сауысқан», Н. Дәуітайұлының «Қанқызыл жалқын...», Д. Қуаттың «Тас монша», О. Бөкейдің «Атау-кере» шығармаларына талдау жасалады. Ұлттық құндылықтардың уақыт өте өзгеріске түсуіне алаңдаған жазушылар әдеби жолмен ұрпаққа жол ұсынды. Жоғарыда сөз еткен туындыларға психологиялық, философиялық тұрғыдан үңілген сайын этнодеформациялық өзгерісті тани түсеміз. Қазіргі қазақ прозасында психологиялық деформацияланған образдар жиі кездеседі. Оның әртүрлі себептері де жоқ емес. Жоғарыда біз сөз еткен шығармалардан кейіпкер психологиясындағы ұлттық сананың ауытқуы мен оның себептері суреттелген. Сондай-ақ, төл әдебиетімізде бұрын болмаған сананың екіге жарылуы сипаты да қазақ прозасындағы психологиялық деформацияның көріністері. Әдебиетте бұл туралы көп зерттелмеді.

Этнодеформация көріністері әр кезең әдебиетінде байқалғанымен тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ прозасындағы көріну сипаты әлі сөз болған жоқ. Қазіргі қазақ прозасы мен прозадағы психологизмді зерттеуде этнодеформация терминінің маңызы айрықша. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы психологиялық деформация көріністері жайындағы ізденістер мен талдау нәтижелері ұсынылады.

Түйін сөздер: прозадағы психологизм, деформация, этнодеформация, этнодеформациялық мобилизация, әдеби талдау.

R.Zh. Yesbalayeva

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan
e-mail: roza-roza_78@mail.ru

Manifestations of psychological deformation in modern Kazakh prose

Literature is not an ambience in which everyone can innovate new information. Literature is the mirror of society. The article includes T. Nurmaganbetov's «Ata konys», M. Magauin's «Kos agash», A. Altai's «Killer sauskan», N. Dautavich's «Kankyzy zhalkyn», which depicts the nature, character, customs and essence of the nation in a contaminated way, combining several plots around one plot. ... », D.Kuat's «Stone bath », O.Bokei's« Atau-kere », Writers concerned about the change in national values over time and offered a way for generations in the literary way. The more we look at the above works from a psychological and philosophical point of view, the more we become aware of ethno-deformational changes. Psychologically deformed images are often found in modern Kazakh prose. There are many reasons for this. The above works describe deviations of national consciousness in the psychology of the protagonist and their causes. In addition, the nature of the split in consciousness, which was not previously in our original literature, is a manifestation of psychological deformation in Kazakh prose. Not much has been studied about this in the literature.

Although manifestations of ethno deformation in Kazakh prose were observed in the literature of each period, no special classification was carried out. The term ethno deformation has a special meaning in the study of modern Kazakh prose and psychology in prose. The article presents the results of research and analysis of manifestations of psychological deformation in modern Kazakh prose.

Key words: Psychologism in prose, deformation, ethnodeformation, ethnodeformation mobilization, literary analysis.

Р.Ж. Есбалаева

Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркестан
e-mail: roza-roza_78@mail.ru

Проявления психологической деформации в современной казахской прозе

Литература – это не та среда, в которой каждый может вводить открытие на свое усмотрение. Литература – это зеркало общества. В статье рассмотрены произведения «Ата қоныс» Т. Нурмаганбетова, «Қос ағаш» М. Мағауина, «Киллер сауысқан» А. Алтай, «Қанқызыл жалқын» Н. Даутаевича, в которых отражены природа, характер, обычаи и сущность нации контаминационным способом, объединяя несколько сюжетов вокруг одного сюжета, проведен анализ произведений «Тас монша» Д. Қуата, «Атау-кере» О. Бокей. Изменения национальных ценности, и которые происходят со временем, беспокоят писателей и они обращаются к будущим поколениям литературным путем. Чем больше мы смотрим на вышеупомянутые работы с психологической и философской точек зрения, тем больше осознаем этнодеформационные изменения. Психологические деформированные образы часто встречаются в современной казахской прозе. Есть не мало причин для этого. Вышеупомянутые работы описывают отклонения национального сознания в психологии главного героя и их причины. Кроме того, природа раскола сознания, которого раньше не было в нашей оригинальной литературе, является проявлением психологической деформации в казахской прозе. Об этом мало что известно в литературе.

Хотя проявления этнодеформации в казахской прозе наблюдались в литературе каждого периода, специальной классификации не проводилось. Термин «этнодеформация» имеет особое значение в изучении современной казахской прозы и психологии в прозе. В статье представлены результаты исследования и анализа проявлений психологической деформации в современной казахской прозе.

Ключевые слова: психологизм в прозе, деформация, этнодеформация, этнодеформационная мобилизация, литературный анализ.

Кіріспе

Бүгінде қоғамдық даму мен қоғамдық сананың әр түрлі заңдылықтарын зерттеу барысында қалыптасқан алуан сипаттағы терминдер көп. Бірақ, олардың ұлттық сана өзгерістерін тексеруге методологиялық тұрғыда қатысы аз. Сол терминдік атауларды және ұғымдарды этнодеформация ұғымымен тіркестіргенде ғана философия, логика, психология немесе физика т.б. саладағы терминдік ұғымдардың мағынасы айқындалып, ұлттық сананың жаттану процестерін зерттеуге қабілетті бола бастайды. Мақаламызда сөз болатын этнодеформация терминінің негізгі мағынасы – ұлттық тектің, ұлттық сананың, ондағы дәстүрліліктің о бастағы жаратылысынан ауытқуы, алшақтауы, ажырауы. Осы жағдайдың қазіргі қазақ проза-сында бейнеленуі, кейіпкер психологиясындағы этнодеформациялық жағдайлардың көрінісі мақаламыздың өзектілігін танытады.

Әдебиетте тәуелсіздік дәуірінен кейін туған туындылардың қандай сипатта, қандай бағытта дамуы, көтерген тақырыптық-идеялық мәселелері қандай, көркемдік биігі, образдардың берілуі, кейіпкерлер психологизмінің сипатталуы сынды проблемаларға тоқталу мақала-

мыздың мақсаты болмақ. Сонымен қатар әдебиетімізге қосылған жаңа туындылар жайында пікір айтып, теориялық талдаулар жасауды міндетімізге кіргіздік.

Материал және әдістер

Мақаламыздың талдау жұмыстары үшін тәуелсіздік дәуірінде жазылған бірнеше әңгімелер мен зерттеу еңбектері дереккөз ретінде пайдаланып, мақаламыздың проблемасын айқындауға септігін тигізді. «Этнодеформация» терминін әдебиетке алып келген Ж.Әбіловтің еңбегін назарда ұстап, талдау жұмыстарын ұсындық. Қазіргі әдебиеттану ғылымында прозадағы психологизмге зерттеу жасап бірнеше монографиялық еңбектің авторы болған Г.Прәлиева еңбегі мақаламыздың классификациясын жасауда негізгі дереккөз болды. Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде ұлттық құндылықтың берілуі жайында М.Б. Олкотт, Р.Г. Суни, М. Фери еңбектері басшылыққа алынды. Сондай-ақ, қазақ жазушылары Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Т. Нұрмағанбетов, А. Алтай, Д. Қуат, Н. Дәуітайұлы, Т. Жармағамбетов әңгімелері мақалада талдау жұмыстарына қатысты. Қазіргі әдебиетте «прозадағы психо-

логизм» деген атау жиі айтылып жүр. Психология – әдебиет сияқты бөлек сала. Біз осы екі саланы біріктіре отырып контаминациялық тәсілмен әдеби-психологиялық талдау жасап, әдеби проблемаларды қарастырдық. Көркем прозаға психологиялық талдау жасау кезінде психологиялық деформациялардың этнодеформациялық мобилизацияға ұшырауы жайына тоқталамыз. Сондай-ақ, мақалада ситуациялық жағдайлар, шиеленістер, диалогтар мен монологтардың қатысуымен композициялық, поэтикалық, этнодеформациялық талдау әдістері қолданылып, этнодеформациялық мобилизацияның классификациясы жасалды.

Әдебиетке шолу

Әдебиеттану ғылымына «этно» және «деформация» деген ұғымдарды бір-біріне тіркеу арқылы жасалған «этнодеформация» терминін алғаш айналымға ендірген Ж.Әбілов болды. Ғалым төл әдебиетіміздегі ұлттық сана мәселелері туралы маңызды ой қозғап зерттеу жасады. Жаңа термин туралы «этнодеформация дегеніміз – «этно» – тек, сана, «деформация» – бұзылу, жоғалу, яғни ұлттық сананың өзгеріске түсуі» (Әбілов, 2007: 4) деген анықтама берді. Әдебиеттану ғылымында этнодеформация туралы көп зерттеле қоған жоқ. Драматургия саласында – Ж.Әбілов, публицистика саласында – Р.Бердібай этнодеформация терминінің қолданылу сипаты, асқинуы мен тежелуі жайында мәселе көтерген. Ал қазіргі қазақ прозасына қатысты психологиялық талдау жасаған еңбектердің өзі аз екенін аңғардық. Сондықтан мақалада прозадағы психологиялық деформация көріністеріне талдау жасауға, этнодеформация мәселелері мен этнодеформациялық мобилизацияның даму эволюциясына тоқталамыз. Тәуелсіздік дәуірінен кейін туған Т.Нұрмағанбетовтің «Ата қоныс», М.Мағауинның «Қос ағаш», А.Алтайдың «Киллер сауысқан», Н.Дәуітайұлының «Қанқызыл жалқын...», Д.Қуаттың «Тас монша», О.Бөкейдің «Атау-кере» шығармаларын талдауға, зерттеу жасауға күш салдық.

Нәтижелер мен талқылау

Бүгінде қазіргі қазақ жазушылары прозадағы этнодеформацияланған жағдайларды алға тартуда. Шығарма мазмұнына үніліп, қоғамдағы өзгеріске түскен қазаққа тән мінезден алшақтап бара жатқанымызға алаңдайды. Соған мысал

ретінде қазақ прозасындағы ұлттық философияға құрылған Т.Нұрмағанбетовтің «Ата қоныс» шығармасына тоқталып көрейік: Бошалап кеткен Аймүйізін іздеп Мұқа шалдың ата қонысқа баруы шығарманың тақырыбын ашып, кейіпкер психологиясын терең танытады. Дәнекерін жер қойнына тапсырған Мұқа шалдың жас әйел алып, шетінен директор балаларымен жаңа өмір бастайды. «Заманмен бірге жаңардым», – деп, өзінің ескі күндерін естен шығарған Мұқа шалдың өткенге шегініс жасауына Аймүйізі себеп болады. Бошалап кеткен Аймүйізді іздеп ата қонысқа барады. Елсіз ауылда жалғыз қалған Шынаркүлмен кездескенде өткен күндері есіне түседі. Шынаркүлдің жүзінен пендешіліктен ада, туа бітті жаратылысын бүгінгі күнмен айырбастамаған болмысы, Мұқа шалды терең ойға жетелейді. Шынаркүлмен болған әңгіме бір-біріне деген риясыз таза көңіл Мұқа шалдың жүрегіне қозғау салып, ойын шиеленістіре түседі. (Нұрмағанбетов, 1977: 25). Жалғыз ұлынан айырылып, естуден қалған Шынаркүлдің Мұқаны шығарып салып тұрып, қайта айналып ата қонысқа соғарына күмәнданады. Мұқа шалмен қоштасып тұрып, «жұртқа өзінің елсіз ауылда жалғыздығынан емес, ата қонысын қимай отыр екен, дерсің» (Нұрмағанбетов, 1977: 27), дейтіні, Шынаркүл түйсігіндегі ұлттық дәстүрге деген құрметті аңғартады. Бұл көрініс этнодеформациялық тежелісті тудырады.

Қайтып келе жатып Мұқа шалдың осы жолмен он жыл бұрын көшкен сәті есіне түседі. Қос-қос тізілген мәшинелерге жүк артып, үстіне бар жақсыны киіп, жас әйелі жанына отырғанда бақыттан басы айналып еді-ау. Тамсанған жұртты көріп, өзі де масаттанып, Шырағданнан асқан. Сол жолы бақытқа батқан Мұқа шалдың есіне жұртта қалған есік-терезесі түскен еді. Мұқа шалдың сол жолы елде есік-терезесі ғана емес, бойындағы ең қымбат қасиеттері, қымбат қазынасы қалған екен-ау. Байқап қарасақ, «есік-терезе» шығармада детальдың қызметін атқарып, кейіпкерінің жұртта есік-терезені ғана емес, есепсіз дүниесін қалдырғанын автор көп жылдан кейін Мұқа шалдың есіне түсіреді. Бұл тұста кейіпкер ойының этнодеформациялық мобилизацияға ұшырауы байқалады. Шығарма сюжетінен Мұқа шалдың психологиясындағы этнодеформациялық мобилизацияның даму эволюциясын көреміз. Бұл көріністер этнодеформациялық мобилизацияның алғашқы стадиясы – ұлттық сананың жаппай жаттануынан көзқамдану процесіне дейінгі аралықты сипаттайды. Автор кейіпкер психологиясын

этнодеформациялық мобилизацияның қауіпті екінші стадиясына жеткізбейді. Шығарма соңында ата қоныстан әкелген өрікті символ ретінде ұсынады. Ата қоныстан шүберекке түйіп әкелген өрігін жас әйелі қағып жіберіп, қайсыбірін мыжып кеткенінде де Мұқа шал жерден дереу теріп алып, өрікті біреу тартып алатындай біріннің артынан бірін аузына тығып жібереді. Жерге домалап кеткен өрікті жуудың, я сұртудің орнына туған жердің топырағындай көреді. Өзінің осы күнге дейін туған жердің топырағына тәу етудің қандай боларын түсінбей келгеніне өзін кінәлайды (Нұрмағанбетов, 1977: 37). Ата қоныстан келген сары алтындай сары өріктің үшіншісін Мұқа шал жеуге де қимай алақанына салады... Балаларының қызметінің арқасында өзінің төрт құбыласы тең адамдармен араласып, ата қонысқа қайырылмауы; Ата қоныста қалған жалғыз Шынаркүлді көріп, өткеніне шегініс жасауы; ата қоныспен бірге бар аяулысын сонда қалдырып кетуі; т.б. құндылықтар Мұқа шалдың образы арқылы суреттеледі. Шығарма соңындағы ата қоныстан әкелген өрік – символ этнодеформациялық мобилизацияның қазақ прозасында тежелу процесін бейнелейді.

Ал М.Мағауиннің «Қос ағаш» (Мағауин, 2002: 247) туындысында ұлттың тағдыры қос ағаштың тағдырымен қатар үйлестіріліп психологиялық параллелизммен өрілген. Шығарма идеясы әдебиеттанушы, ғалым Т.Жұртбайдың пікірімен айтқанда қазақтың тағдырын философиялық оймен өрнектейді. Пәниден бақиға дейінгі ұлттың болмысы мен табиғатын қос ағаштың тағдырымен байланыстырып, терең философияға жетелейді (Жұртбай: 2008). Шығармадағы «Мен» концепциясы әңгіменің идеялық сипатын ғана емес, автордың тұлғалық және мінездік қасиетін танытады. Олай дейтініміз автор қос ағашқа үш жағдайда кездеседі: сәби, бала, есейген тұста. Осы үш кездесу автор идеясының түйіні деуге болатындай. Оның алғашқысы, шамамен үш жасар сәби шағында қыстауға көшіп бара жатқанда немересін алдына алған атасы зор қуанышпен «Әне... Қос ағаш!» деп дауыстайды. Әуелі бұлтқа, сосын тұманға, одан кейін бұрын көрмеген зәулім ағашқа ұқсаған құбылыстың жақындаған сайын зорайып, жер бетіндегі тұман осы ағаштың басынан таралып жатқандай боп көрінуі. Алып дараққа бұл өңірде тең келетін ешқандай тіршілік иесі жоқ сияқты. Аспанмен тірескен мұндай алып, киелі ағаш бұрын соңды бұл өңірде болмаған шығар. Мың жылдық қос ағаштың қасына келгенде атасының қол жай-

ып, «мына құлыншағыма өзіне тете ұзақ ғұмыр бере гөр» – деп, бата тілеуі бұл ағаштың жай ағаш емес екендігін, тарихы тереңде жатқаны жазушы тілімен баяндалған. Жазушы туындысы әйгілі француз ғалымы Марк Ферроның «Әлемде балаларға әңгімелер қалай баяндалады» (Феро, 2010: 480) кітабында тарихты оқыту, тарихи білімді насихаттау, тарихтың бұрмалануы және тарихи мұраға қатысты зерттеуімен проблемалық тұрғыдан үйлеседі. Екеуі де ұлттың тарихы мен ұлттық құндылыққа алаңдайды. Жазушы шығармада ұлттың рухын киелі ағаш культімен үндестіреді. Бұл құбылыс американдық саясаттанушы ғалым Р.Сунидің примордиализм (Суни, 2001: 862) туралы пікірімен үйлеседі. Зерттеуші пікірінше примордиализм – адам өмірінің мәні мен тұлғалық болмысының қалыптасуы, өзіндік Мені мен адамгершілік құндылықтардың дамуы. «Қос ағаш 1000 жыл жасаған шығар» дейтін автор-кейіпкердің сөзі арқылы автордың меңзеген ойын түрлі сипатта түсіндіруге болады. Өте ұзақ өмір сүрген ағаш па, ұлттық дәстүрімізбе? Жалпы адамзат мың жасайдыма?» – деген сұрақтармен тереңдетуге болады. Қазақта «адам ұрпағымен мың жасайды» – дейтін сөз бар. Шығарма арасында Абылай хан, Есім хан, Шыңғыс хандардың есімдері мен оқиғасы қос ағашпен байланысты аталғанда да бұл ағаштың тарихы алыста жатқанын түсінгендей боламыз. Демек, әр халық, ұлт өзінің ізін жалғар ұрпағымен, салт-дәстүрімен ғасырды ғасырға жалғайды. Қазақта «тамыры тереңге жайылған алып бәйтеректей» – дейтін теңеу бар. Шығарманы оқып отырып, «қос ағаш – қазақтың тағдырыма екен?..» – дейсіз. Алыстан қарағанда көз жетпес көрінісі бар, оның ғұмыры да ұзақ екені айтпаса да түсінікі. Ал тағдыры кісі қуанарлық емес. Шығарма басында киелі көрінген қос ағаштың тағдыры шығарма соңында тамырына балта шабылады. Бұл көрініс тамырсыздыққа ұрына бастаған «қортық қоғамды» сипаттайды. Шығармада сюжеттен гөрі философия басым. Астары өте терең. Жазушының қос ағаштың тағдыры арқылы ұлттың тарихын көрсеткісі келгеніндей АҚШ ғалымы Марта Брилл Олкот та өз еңбегінде қазақтардың тарихи тағдырына үңілген еді. «Қазақтар» монографиясында (Олкотт, 2011: 155) қазақтың Батыс түрік қағанатынан бастап тәуелсіздік дәуіріне дейінгі тарихи оқиғалар мен елеулі кезеңдердің қазақ халқына әсері туралы баяндайды. Бұл кезеңдер ұлттық құндылықтардың этнодеформациялық мобилизацияға ұшырау жағдайын түсіндіреді.

Тәуелсіздік дәуірінің олжасы саналған А.Алтайдың «Киллер сауысқан» (Алтай, 2013: 38) әңгімесі еріксіз назар аудартады. «Киллер» сөзі әдетте адамға қатыстырылып айтушы еді, сауысқанға не қатысы болуы мүмкін?» – деген ойға қаларыңыз сөзсіз. Жазушы әңгімесінде оқырманға бұрын сөз болмаған мүлде жаңа тақырып ұсынған. Шығарма сюжетіне үнілсек, әңгімеде сауысқан өзінің жемтігін оңай олжалау үшін кейіпкер сауысқанды жануарлардың көзін шұқуға үйретеді. Ол үшін төбедей болған арқардың теңкіген басы мен төңкерілген тостағандай боп жатқан бөрінің басы сауысқанның ас ішер, жем басар жемаяғына айналған. Мұнда аң аулауға оңай тәсілді ойлап тапқан залымның ісі сұмдық. Мұндай сұмдық қасиет қазаққа тәнбе еді? Бұл жерде де философиялық астар бар. Шығарма барысында бар өмірі жан-жануарларға қиянат жасаумен өткен пенденің өмірі де қасіретке толады. Өзінің істегені өзіне оралып көптен күткен немересінің бет-ауызы теп-тегіс, көзсіз болып туылады. Қазақта «иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар» – дейтіні айна қатесіз, шығармада орын алған. Бойын жат рух билеген адамдардың ұлттық құндылықтарға қарама-қарсы мәндегі құбылыстарға деген табиғи ұмтылысы этнодеформацияның өз-өзінен мобилизациялануын орнықтырады (Әбілев, 2007: 12).

Д.Қуаттың «Тас монша» (Қуат, 2019) әңгімесінің де көтерген мәселесі ұлттың тағдыры. Әңгіме барысында шығарма кейіпкері ауылдағы тас моншаға түсетіндерді бірнеше сатыға бөліп, олардың монша мәдениетін меңгерудегі қырсырын баяндайды. Бір кездері бүкіл ауылға бір өзі қызмет еткен тас моншаның бүгінде жалғыз ғана түсушісі бар. Ол – Ақжан. Шатыры да қазандығы да тоналған моншаның күйі кеткелі тұтас ауыл да тазалықтан жұрдай болған. Мұндағы тас монша – символ. Тас монша бүкіл ауылды тазалыққа шақырушы. Бірақ тәнін де, рухын да нас басқан ауыл үшін моншаның құны көк тиын. Алдымен ауыл бұзақылары бейкүнә Ақжанның абыройын төкті. Одан кейін Әменнің «әмеңгері» болып, Ақжанның бойына біткен бала өлі туылды. Ел білмесін деп, Әменнің Ақжанға жала жауып Ақжанды «Ібіліске жанын сатқан адам» – деп, сайтанға айналдырады. Сенбі сайын бұзылған тас моншада бүкіл ауылдан жалғыз Ақжанның суға түсуі, бәрі де тазалықтан жұрдай адамдардың психологиялық сана құлдырауынан, азғындықтың белгісі. Қала моншасында Мәуленнің моншада естіген әңгімесі денесін тітіркентіп, шыдамай ауылға Ақжанды

іздеп келуі; ауылдағы ағайынның үйіндегі көз қарықтырар қолаңса мен қонаққа арнап қотыр тоқтыны сойып қонақ еткен пейілі Мәуленін жанын тілгілейді. Ауылды сағындым, деп төсекті далаға салдырып, асты да далада ішуі – бір ауыл адамдарының болмысын елестетеді. Әбілет басқан ауылды мұндай сұмдықтан құтқару үшін «моншаны қалпына кетірейік», – деп, ауыл әкіміне барғанда естіген жауабы – «ақшаң болса маған бер» – деп, мал алып, мал сатып жеке кәсібін дөңгелету туралы жауабын естіп, ешкімнен қайыр болмасын түсінген Мәулен істі өзі бастайды. Алайда Мәуленнің тас моншаны жөндетіп, ертең іске қосамыз дегенде Әмендердің моншаны өртеп жіберуі ауыл тұрғындары бойындағы деформациялық асқынуды бейнелейді. Ізгілік мен ілгерілеуге құлқы жоқ ауылдың Ақжанды жалғызсыратып, жатсынуына себеп болды. Соңғы сәтте Мәуленнің Ақжаннан естіген сөздерінен ұққанымыз, елді құтқарар жанның келетінін ұзақ күткен. Бұдан әрі жер бетінде қала алмайтынын түсінген Ақжан тағдырының соңын автор мифологиялық тәсілмен бітірген. Шығарма соңында Ақжанның ақ қанатты періштеге айналып кетуі – адам бойына эстетикалық катарсис (тазару) сезімін дарытады (Нұрышева, 2006:108). Бүкіл ауылдағы тазалық көзі болған моншаның иесі де, бірде-бір тәніне кір жұқтырмаған Ақжанның шығарма соңында ақ қанатты періштеге айналып, жоғалып кетуі нанымды бейнеленген. Автор кейіпкерін барлық қайғыдан арылған ақ қанатты періште күйде қалдырды. Жазушы кейіпкері арқылы айтылар ойды оқырманның өзіне сала отырып, бар сырды астарына жасырады. Моншадағы иерархия; моншадағы әңгіме; антилопаның лағын ұрғашы арыстанның асырап алуы... әрқайсысы жеке әңгіме. Шығарма шағын болғанымен көтерер жүгі ауыр, көп қырлы. Шығарманы түрлі қырынан талдауға болады.

Несіпбек Дәуітайұлының «Қанқызыл жалқын...» (Дәуітайұлы, 2018: 89) атты әңгімесі шағын жанрға негізделгенімен терең философия мен психологияға құрылған. Шығарма оқиғадан гөрі кейіпкерлерінің образын ашуға бейім. Қаласа өзгедегінің бәрі өзіне тиесілі болмай тынбайтын Өзденбайдың ащы суға тойып алып, өзі сияқты бірнеше жігітпен таласқа түсуі әңгімеленеді. Бөрінің таласқаны Сәттің шоқысынан күнде болмаса да арасына аз уақыт салып жиі көрінетін, сол маңайдағы қыстаудың «көз құртына» айналған қызыл түлкі жайында. Шығарма басынан аяғына дейін қызыл түлкімен байланысты өрбіп, сюжеті тарқатылады. Мұндағы қызыл

түлкі – шығарманың негізгі кейіпкері емес, керісінше кейіпкерлердің образын ашу үшін қолданылған деталь. Ерсуан әскерден оң аяғынан айырылып келгелі өзін жалғыз сезініп, ешкімге керексіз жандай көрінетін. Ащы сумен достасып, мүгедектіктің өлмелі тиынына алақан жайып, үйінде отыра алмай жүргенде Өзденбайдың өзінің қожалығына жұмысқа алуы үлкен қуаныш болды. Өзденбайды сенімді серігіндей көріп, айтқанын екі етпейтін. Қарашаның суығында тоғанда көрінген қарайғанға оқ атып, енді соны судан алып шығу үшін Ерсуанды жұмсаған Өзденбай, өз ісіне келгенде біреудің қолымен болса да мақсатына жетпей тынбайтындығын тағы бір дәлелдейді. Қарашаның кара суығында суға түсіп оққа түскен ондатрды Ерсуан алып шыққан еді. Ендігі жұмсап отырғаны Сәттің шоқысынан күнде болмаса да, құнара бой көрсететін қызыл түлкіні қолға түсіру. Аң аулайтын талай тазы соңына түссе де, көз ұшына барғанда көрінбей кететін түлкінің не сиқыры барын ешкім білмей қойды. Ерсуанның қызыл түлкінің соңына түскенде қыза-қыза қиқулап, ұстаса да түлкінің Өзденбайдікі болатынын да ұмытып, қол жеткізе алмай әуреге түсті. Ақыры андып жүріп қызыл түлкінің қиялап қашқан ізіне төтеден шауып, түлкі кірген інді тапты. Інге кірген анды суырып алып шығуды оңай көрген Ерсуан інге қойып кетті. Іннің орта тұсына келгенде кептеліп қалады. Қанша айқайлап, бақырса да оны естір жан жоқ. Іннен төменге үңілгенде көзіне қызық болып көрінген қызыл түлкі іннің төменгі жағында дәл ортада отыр. Одан кейінгі жайтты автор аллегориялық тәсілмен, қызыл түлкі – қызыққа елірген адамның көңілі, дүниеге тойымсыз пейілі, адасқан жандардың орға түсуі сияқты жағдайды пернелеп жеткізеді. Айналасында қолын созып қызыл түлкіні қолға түсірем дегендер түк көрмей отқа түсіп жатыр. Шығарма соңында өткен өмірі елестеген Ерсуанның қызықтың соңына түсіп өзін жоғалтып алғаны, Өзденбайдың сөзіне еріп еліргені, дүниенің бәрін өзінің жеке мүлкіндей қарағаны, бәрі-бәрі санасын шатастыра бастайды. Ерсуанның ойы екіге жарылып, біреумен, әлде өзімен сөйлескені белгісіз халге түсуі – антиутопиялық ойдың элементін елестетеді. Көзін бір ашып, бір жұмып, елес пен өмірдің арасында жатқан Ерсуан түрлі процессті басынан өткереді. Енді бір сәтте қозғалудан қалған денесіне жылылық енгендей, іннің ойық тұсын қараса қанқызыл түлкінің лаулап жанып жатқан оттың ортасында биік тұғырда отыруы, айналасында түлкіге ұмтылған адамдардың лаулаған отқа түсіп, жа-

нып жатуы – санадағы пенделік қасиеттің түбі жеңіліспен аяқталатынын тағы бір еске салады.

Ал бұған дейінгі көркем прозадағы психологизмді сипаттау тәсілі мүлде өзге еді. Мәселен, Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» (Хемингуэй, 2004: 374) повесіндегі балықшы шалдың образы өзінің сабырлы мінезімен, оңашада өзін-өзі жалғыздықтан құтқаруымен ерекшеленіп әлем әдебиетіне танылды. Балықшы шал Сантьяго өз мақсатына жету үшін 84 күн қатарынан теңізге ау құрады. Сол күндердің бәрінде елді таңдандыратын теңіз жайынын қолға түсіретініне сенеді. Сол сенімі өзіне серік болып, теңіз жайыны ауға түскенде, оны бағындыруға күші жетпейді. Жайын балықшыны теңіз ортасына сүйреп кетеді. Ашық теңізге шыққанда да бөтен ойсыз, өзінің олжасын теңіз жағасына алып шығуды ғана көздейді. Өзінің әлсіз құралдары болса да ешкімге айырбастамайтын өр мінезі теңіздегі өзіне жасалған акулалар шабуылы мен қиындықтардан аман қалады. Өмірінде де жанына серік көмекші бала болмаса туыс-тума, дос-жар дегеннен ада балықшыға айнамас серік болған – оның ойы ғана еді. Ұшы қиырсыз теңіздің ортасында жеңіл қайығымен тыныстағанда да, теңіз қасқырымен айқасып, теңіз желі шайқағанда да сенімді серігі болған ойы оны құтқарып отырды. Теңізде бірнеше күн қатарынан аш қалмау үшін шикі балықтың етін жеп, құмырадағы аз суды үнем қылуы. Теңізде өткен үш тәуліктің үшінші күні ғана теңіз алыбының алып қаңқасын Терассаға жеткізуі, сонда келген туристерді таңдандырғаны рас.

Әдебиетте осыған ұқсас талай туынды дүниеге келсе де, кейіпкер психологиясындағы шағын детальдарды психологиялық дәлдікпен бере алған жазушы кемде-кем. Қазақ әдебиетінің тарихында осыған ұқсас Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау» (Кекілбаев, 1999:383) повесіндегі Еңсептің образы қайсарлық пен жігерліліктің үлгісіндей болды. Қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған Т.Жармағамбетовтің «Отамалы» (Жармағамбетов, 2002:3) повесіндегі бес күн, бес түн боранмен алысатын Отамалының үсіктен өзі өлсе де рухы өлмей, аты аңызға айналып, көктемде қайта айналып соғатын бес күндік боранды ел «бес қонақ» атап кетті. Бұл әңгімедегі кейіпкер психологизмін бейнелеу тәсілі деформациялықтан гөрі Отамалы шал образы арқылы тұтас ұлттың қайсар мінезін танытуға автор асқан шеберлікпен күш салған.

Әдебиет тарихында шоқтығы биік шығармалар қатарында Т.Әбдіктің «Парасат майданы» повесі аталады. Повестегі кейіпкер

санасының екіге жарылуы (Жұмагелдин, 2015: 79) адалдық пен зұлымдықтың бір санада ғұмыр кешуі, психологиялық дамудың асқынған түрі. Мұндай туындылар әдебиетімізде сирек болса да орын ала бастады. Әдеби дамудың бұл көрінісі этнодеформациялық мобилизация көріністері. Қазақ прозасында өзіндік стилімен дараланған автордың бірі О.Бөкеев. Әлем әдебиетін жетік меңгерген жазушы өзінің «Атау-кере» (Бөкей, 2013) повесімен елді елең еткізді. Шығарма туралы жоғары баға берілді (Әшім, 2017). Елді елең еткізген аталмыш повестің кейіпкерлері Ерік пен Таған образдары антитезалық сипатта берілген. Екеуінің бойындағы қасиеттер, мінез бен іс-әрекеттері, бәрі де психологиялық деформацияға дерек болады. Алдымен автордың шығарма атауын «Қауіпті будан» атауы жайдан-жай емес. Бір қарағанда Еріктің будандасқан араларды өсіріп, соңында сол араның шешесін шағып өлтіруі; Еріктің араға айналып кетуі сипатын автор Ерік образын ашу үшін психологиялық параллелизмге үйлестіргендей. Еріктің шешесі Нюра орыс қызы болғанымен Еріктің әкесіне тұрмысқа шыққаннан кейін мұсылманшылықты қабылдап, есімі Нюрадан Нүркеге айналған еді. Шығармада өзінің қатыгез өскен жалғыз ұлының «досы» Тағанға қол ұшын беріп, келіні Айнаны туғанынан бетер жақсы көрген еді. Әр күнінде Аллаға мінәжат етіп жақсылық тілеп отырған жанды Ерік өсірген гибрид араның шағып өлтіруі; Шығармада жағымсыз әрекеті болмаса да, намазын қаза етпесе де өлерінің алдында құлағына шіркеу даусы келіп, өң мен түстің (Прәлиева, 2003: 231) арасында жатып өзінің тілінде саусақтарының ұшын қимылдатып шоқына бастауы; Нүрке кемпір қанша діндар адам болса да не мұсылманша, не христианша жерленбеуі; Айнаның Нүрке кемпірдің сандығынан иконаны тауып алуы, бәрі де Ерік образын ашатын детальдар. Өзінің гибрид аралары сияқты Еріктің де екі ұлт, екі дін иесінің арасынан туған ұлдың табиғатында ешкімге ұқсамайтын мінезді автор параллель сипаттайтындай. Ерік пен Таған арасындағы сюжеттерді қоспағанда осы мысалдардың өзі Еріктің нағыз гибрид адам бейнесін елестетеді. Осындағы кейіпкерлер характері этнодеформациялық детальдар. Ұлттық болмыс пен сана бір-біріне қайшылық тудырғанда этнодеформациялық жағдай орын табады. Жоғарыдағы мысалдардың бәрі де қоғамдағы жағдайлардың әдебиеттегі бейнесі. Әдебиетте «майдан» сөзі жиі кездеседі. Майданның негізгі мағынасы – алаң. Енді осыған «әдебиет» деген сөзді қоссаңыз – әдебиет

майданы немесе әдеби ой тартыс алаңы болып шығады. Не даттайсың, не ақтайсың. Кей ойлармен келіспей тартысқа түсесің. Ол жерде белгілі бір шығарма төңірегінде ой қорытып, автор идеясы туралы әркім әл-қадірінше пікірімен бөліседі. Шығарманың атауынан бастап, ішкі-сыртқы құрылысы да, көркемдік компоненттері де, образдар, олардың ішкі характерлері, шығарма туралы айтылған сын да ескеріліп, соңында әдеби көзқарас пен шығарма туралы нақты пікірі қалыптасады, шығарма өз бағасын алады.

Әдебиетте неге ондай тақырыпта жаздың деген сұрақ болмайды. Себебі тақырыптың өзі автор идеясының көрінісі, шығарманың қысқаша мазмұны деуге болады. Мәселен ауыз әдебиетіндегі лиро-эпостық, батырлар жыры, ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы жыраулық поэзия, ХІХ-ХХ ғасыр басындағы төл туындыларды айтпағанда, қазіргі тәуелсіздік дәуірінен кейін жазылған әңгімелердің қайсысын алсаңыз да ұлттық таным, ұлттық болмыс, төл тарих пен ұлттық мінез, астарында пәни мен жалған, ұлттық дәстүр, ұлттың тамыры туралы ой қозғайды. Астарына үңілсеңіз тұнып тұрған философия. Қазақтың өзіне ғана тән иісі аңқиды. Уақыт бір орында тұрмайтындықтан әр кезең жаңарып, әдеби көзқарастардың да өзгеріске түсетінін ұмытпауымыз қажет. Соған орай әдебиетте «этнодеформация» – деген термин әдеби айналымға енді. Жоғарыда сөз еткен туындылардан ұлттық сана ауытқуына бағытталған сыртқы саясат пен ұлттық эмоциялық елікпе көңіл-күйге бой алдырған адамдардың қарым-қатынасын айқындау үшін қолданылған этнодеформациялық бейімділікті байқадық. Тәуелсіздік дәуіріндегі туған шығармалардың еркіндікке бой алдырып, өткенімізді еске салып, психологиямыздағы керікетушілікті, деформацияға ұшыраған қоғам мен халықты байқаймыз.

Қорытынды, тұжырымдар

Мақаланың негізгі мақсаты қазіргі қазақ прозасындағы психологиялық деформация көріністерін, әдебиеттегі этнодеформация, этнодеформацияның мобилизациялану жайын айқындау, талдау болатын. Мақсатқа жету жолында адам санасындағы этнодеформациялық құбылыстардың қоғамға әр түрлі нәтижелер арқылы ықпал етіп, этнодеформациялық нәтижелер құрайтынына көз жеткіздік. Жоғарыда сөз еткен Т.Нұрмағанбетовтің «Ата қоныс» әңгімесінде Мұқа шалдың бойында

психологиялық өзгеріске қарап, этнодеформациялық нәтижені аңғардық. Оның алғашқысы, Мұқа шалдың елден кетіп, ата қонысынан ажырауы ұлттық сананың ауткуын асқындыру эволюциясы болса, шығарма соңында сиырын іздеп болса да өзі тастап кеткен ата қонысқа барып қайтқаннан кейінгі сезім күйі ата қоныстан әкелген өрікті шаң екеніне қарамай «туған жердің жемісі» – деп, қастерлеуі шығарма шешіміндегі этнодеформациялық тежелуді сипаттайды. Автор мұнда өрікті деталь ретінде алып, символдық дәрежеге жеткізді. Бұл көрініс мақалада зерттеу объектісі болған М. Мағауинның «Қос ағаш», А. Алтайдың «Киллер сауысқан», Н. Дәуітайұлының «Қанқызыл жалқын...», Д. Қуаттың «Тас монша», О.Бөкейдің «Атау-кере»

әңгіме-повестері қазіргі қоғам дамуындағы кейіпкерлердің этнодеформациялық бейімділігін дәл көрсетеді. Бұл көріністер қазіргі қазақ прозасында белең алғаны сонша этнодеформациялық сипатта жазылған туындыларды көптеп кездестіруге болады. Оларды талдап, таразылау алдағы уақыттың еншісінде. Мақалада сөз болған этнодеформациялық проблемалар әдебиеттің ғана емес ұлттың болашағына да оң ықпалын тигізері сөзсіз. Әлемдік даму әдебиеттану ғылымына да өз жаңалықтарымен қозғау салуда. Мақаламызда тілге тиек еткен Марк Ферро, Рональд Суни, Марта Брилл Олкот еңбектеріндегі әдеби өзгерістер мен құбылулардың тарихи, тәжірибелік маңызы зерттеулерімізге қосылған олжа деп есептеймін.

Әдебиеттер

- Алтай А. Киллер сауысқан: повестер мен әңгімелер. – Алматы: «Арда+7», 2013. – 399 б.
 Әбілев Ж., Этнодеформация: Оқу құралы. – Қызылорда: «Тұмар», 2007. – 127 б.
 Әшім Н. Оралхан Бөкей шығармаларындағы жалғыздық концептісі. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19256>
 Бөкей О. Шығармалары. Роман, повестер. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. 2. – 384 б.
 Дәуітайұлы Н. Қанқызыл жалқын. [Дәуітайұлы Н. Кісі иесі: повестер мен әңгімелер]. – Астана: «Фолиант», 2018. – 240 б.
 Жармағамбетов Т. Отамалы. Әңгімелер мен хикаяттар. (Құраст. Е. Дүйсенбайұлы. Алғысөзін жазған З.Серікқалиұлы). – Алматы: «Раритет», 2002. – 212 б.
 Жұмагелдин Ж. Төлен Әбдікұлының прозасындағы адам және қоғам мәселесі. // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». 2015. № 1(77), – 79 б.
 Жұртбай Т. Мұхтардың «Қос ағашы». // Орталық Қазақстан. – 2008. – 26 қараша, № 48.
 Кекілбаев Ә. Шыңырау. [Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы]. Т.8. – Алматы: «Өлке» баспасы, 1999. – 438 б.
 Қуат Д. Тас монша: https://adebiportal.kz/kz/news/view/dauren_kuat_tas_monsha_21798
 Мағауин М. Он үш томдық шығармалар жинағы. 7-том. – Алматы: «Қағанат», 2002. – 454 б.
 Нұрмағанбетов Т. Ата қоныс: Әңгімелер. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 167 б.
 Нұрышева Г.Ж. Философия. Лекциялар курсы. – Алматы: «Зият Пресс», 2006. – 204 б.
 Олкотт М.Б. Қазақтар. [Қазақшаға аударған З. Әбдешев]. – Астана: «Шаңырақ-Медиа», 2011. – 155 б.
 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: «Алаш», 2003. – 327 б.
 Суни, Р.Г. Примордиализмді құру: жаңа халықтар үшін ескі тарих (ағылшын тілінде.) //Қазіргі тарих журналы. – Чикаго: University of Chicago Press, 2001. – Т. 73, №. 4. – 862-896 б.
 Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира //Comment on raconte l’histoire aux enfants á travers le monde. / Ферро М.; [перевод с фр. Е. И. Лебедевой] – Москва: «Книжный Клуб 36.6», 2010. – 480 с.
 Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. [Хемингуэй Э. Қош бол, майдан! Шал мен теңіз. Килиманджаро – қарлы тау. Қызығы мол сол жылдар]. – Астана: «Аударма», 2004. – 568 б.

References

- Altay A. (2013). Killer sauyskan. Povester men angimeler. – Almaty: «Arda+7», 2013, – 399 p. (in Kazakh)
 Abilev J., (2007). Etnodeformatsya: Oqu quraly. – Qyzylorda: «Tumar»,– 127 p. (in Kazakh)
 Áshim N. Oralhan Bokei shygarmalaryndagy jalgyzdyq kontseptisi. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19256> (in Kazakh)
 Bokei O. (2013.) Shygarmalary. Roman, povester. – Almaty: «El-shejire», – T. 2. –384 p. (in Kazakh)
 Dautayuly N. (2018). Qanqyzyl jalqyn. [Dautayuly N. Kisi iesi: povester men angimeler]. – Astana: «Foliant», – 240 p. (in Kazakh)
 Ferro M. Kak rasskazyvat istori detyam v raznyh stranah mira //Comment on raconte l’histoire aux enfants á travers le monde. / Ferro M.; [perevod s fr. E. I. Lebedevoi] – Moskva: «Knijnyi Klub 36.6», 2010. – 480 p. (in Russian).
 Heminguei E. (2004). Shal men teniz. [Heminguei E. Qosh bol, maidan! Shal men teniz. Kilmandjaro-qarly tau. Qyzygy mol sol jyldar]. – Astana: «Audarma»,– 568 p. (in Kazakh)

- Jarmagambetov T. (2002.) Otamaly. Angimeler men hikaiattar (Qurast. E.Duisenbayuly. Algysozin jazgan Z.Serikqaliuly). – Almaty: «Raritet», – 212 p. (in Kazakh)
- Jumageldin J. (2015). Tolen Abdikulynyn prozasyndagy adam jane qogam maselesi. //Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seria «Filologia». № 1(77), 79 p. (in Kazakh)
- Jurtbai T. (2008). Muhtardyn «Qos agashy». // Ortalyq Qazaqstan. – 26 qarasha, № 48 (in Kazakh)
- Kekilbayuly A. (1999). Shynyrau. [Kekilbayuly A. On eki tomdyq shygarmalar jinagy]. T.8. – Almaty: «Olke»,– 438 p. (in Kazakh)
- Magauin M.(2002.) On ush tomdyq shygarmalar jinagy. – T.7. – Almaty: «Qaganat», – 454 p. (in Kazakh)
- Nurmağambetov T. (1977). Ata qonys: Angimeler. – Almaty: «Jazushy», – 167 p. (in Kazakh)
- Nurysheva G.(2006). Filosofiya. Lektsiualar kursy. – Almaty: «Ziiat Press», – 204 p. (in Kazakh)
- Olkott M.B. Qazaqtar. [Qazaqshaga audargan Abdeshev Z.]. – Astana: «Shanyraq-Media», 2011 . – 155 p. (in Kazakh)
- Piraliyeva G. (2003). Korkem prozadagy psihologizmnin keibir maseleleri. –Almaty: «Alash», – 327 p. (in Kazakh)
- Quat D. Tas monsha: https://adebiportal.kz/kz/news/view/dauren_kuat_tas_monsha__21798 (in Kazakh)
- Suny, R.G. Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations //The Journal of Modern History. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – Vol. 73, no. 4. – 862-896 p.(in English)